

توسعه فیزیکی شهر یزد و تأثیر آن بر ساختار جمعیت بافت قدیم شهر

احمد پوراحمد

دانشیار دانشکده جغرافیای دانشگاه تهران

علی شماعی

استادیار گروه جغرافیای دانشگاه یزد

چکیده

در این مقاله به بررسی توسعه فیزیکی شهر یزد و تأثیر آن بر ساختار و شاخصهای جمعیت بافت قدیم و نتایج حاصل از این تحوّل و نیز به آثار نامطلوب جمعیتی ناشی از گسترش بی‌رویه و ناموزون شهر و بی‌توجهی به توسعه پایدار درون‌زا می‌پردازیم و با استفاده از روشهای تحقیق توصیفی، تحلیلی و براساس آمار و اطلاعات موجود در مرکز آمار ایران، به تفکیک دو بخش بافت قدیم و جدید دست می‌زنیم. نتایج حاصل از بررسی‌ها نشان می‌دهد که، توسعه فیزیکی و گسترش بی‌رویه شهر سبب مهاجرت جمعیت از بافت قدیم به بافت جدید و حاشیه شهر و در نتیجه تغییر ساختار جمعیتی بخشهای مورد نظر، از جمله عدم توازن شاخصهای رشد، تراکم، ساختار جنسی و سنی، سرانه‌ها، بعد خانوار و میزان سواد شده است.

واژگان کلیدی: بافت قدیم، بافت جدید، توسعه فیزیکی، ساختار جمعیت، شهر یزد.

مقدمه

توسعه فیزیکی شتابان و نامتعادل شهرها، پیامدهای نامطلوب اقتصادی، اجتماعی و کالبدی داشته است. یکی از آثار و پیامدهای توسعه فیزیکی ناموزون و نامتعادل شهر جدایی‌گزینیهای جمعیتی و مهاجرت‌های جمعیت بافت قدیم از قلب شهر است. این مسأله موجب تغییر شاخصهای جمعیتی ساکن بافت قدیم و جدید و عدم تعادل در ساختار جمعیتی شهرها شده است. تشدید این مسأله یکی از دلایل رکود و بی رونقی فضا و بافتهای قدیمی است. بررسی این موضوع به تجزیه و تحلیل و تبیین نظریه‌های توسعه فیزیکی و ساخت اکولوژیکی شهر کمک می‌کند. همچنین تحقیق پیرامون این موضوع سبب توجه بیشتر به آثار و نتایج رشد بی‌رویه و نامتعادل شهرها، از جمله شهر یزد، خواهد شد. از طرف دیگر پرداختن به این موضوع، زمینه توجه به راهکارهای توسعه پایدار و درونزای شهری را فراهم می‌آورد.

بافت قدیم به ناحیه تاریخی شهر یزد گفته می‌شود. این ناحیه بالغ بر ۷۰۰ هکتار مساحت دارد. اداره این بخش از شهر زیر نظر شهرداری خاص، با نام شهرداری ناحیه تاریخی است. در این بخش از شهر هسته آغازین یا کهن‌دژ و بناهای تاریخی از دوره هخامنشی تا قبل از دوره پهلوی اول قرار دارند. منظور از بافت جدید ساخت و سازهای خارج از ناحیه تاریخی است که طی چند دهه اخیر در اطراف ناحیه تاریخی شکل گرفته و در حال گسترش است. نقشه شماره یک محدوده بافت قدیم و تقسیم بندی آن را به محله‌های هفتگانه نشان می‌دهد.

مهمترین مسائل بررسی شده در این مقاله عبارت است از:

- ۱) آثار توسعه فیزیکی شهر یزد بر رشد جمعیت و توزیع و تراکم آن در بافت قدیم.
- ۲) شاخصهای جمعیتی بافت قدیم شهر یزد از جمله شاخص ترکیب جنسی، سنی، سطح سواد و آموزش در مقایسه با بافت جدید.

موضوع تحقیق

یکی از قدیم‌ترین نظریه‌های مربوط به موضوع تحقیق، نظریه "افلاطون" در کتاب جمهور، درباره شهر آرمانی افلاطون است. او معتقد است، با رشد و توسعه فیزیکی شهرها، مشکلاتی در بخشهای مختلف شهر به ظهور می‌آید، لذا با رشد و توسعه فیزیکی شهر باید

شرایط مناسب زندگی و احتیاجات زندگی متناسب با هر زمان فراهم شود. به ویژه نیازهای روحی و روانی جمعیتها در بخشهای مختلف شهر باید تأمین شود (افلاطون ۱۳۴۸، صص ۴۶-۲۵).

در دوران جدید که شاهد ظهور و پیدایش علوم مرتبط با شهرسازی هستیم می توان به نظر صاحب نظرانی همچون "رابرت ازراپارک" (۱۹۴۴-۱۸۶۴)، از بنیانگذاران مکتب اکولوژی اجتماعی شهر، اشاره کرد. او دارای بینش اکولوژیکی نسبت به توسعه فیزیکی و تحولات جامعه بود و تحت تأثیر نظریه های داروین، اعتقاد داشت که در هر اجتماع زنده، یک یا چند نوع مسلط به وجود می آیند (اعتضادی ۱۳۷۹، ص ۷۸). پس از او "ارنست برگس" مدل دواير متحدالمركز را در روند توسعه فضایی شهر ارائه کرد، که به رقابت و همسازی در سازمان اکولوژی شهر و توزیع و تراکم جمعیت ناشی از آن تأکید خاصی داشت. نظریه او مبتنی بر بوم شناختی اجتماعی است. وجه بارز آن اعتقاد به این نکته است که در توسعه فیزیکی شهر فرآیند پخشایشی کاربری ها روی می دهد، در نتیجه افراد و گروهها جابه جا می شوند (برگس ۱۹۵۵، صص ۱۱۱-۱۰۰).

پس از او "همر هویت" در زمینه توسعه فیزیکی و ساخت اکولوژیکی شهر الگوی قطاعی ساخت اکولوژیکی شهر را مطرح کرد. او معتقد بود تفاوت های اقتصادی و اجتماعی در ساختار جمعیتی و کالبدی شهر موجب ساخت قطاعی شهر می شود (فرید ۱۳۷۳، ص ۱۴۵). "کالوین اشمید"، تفاوت های موجود در پایگاه های اجتماعی و اقتصادی، به ویژه میزان تحصیلات و میزان درآمد نوع شغل را در تفاوت های فضایی محله های شهری مؤثر دانسته است. و معتقد است که محلات فقیر و غنی با روند رشد و توسعه شهرها شکل می گیرند (شکویی ۱۳۷۳، صص ۵۱۹-۵۱۸).

"ریچارد چورلی و پیترا هاکت" روند افزایش جمعیت و پیدایش جمعیت و پیدایش هسته های جدید شهری را موجب پیدایش مناطق جمعیت پنجگانه در شهرهای بزرگ می دانند (چورلی و هاگت ۱۹۶۷، صص ۳۴۲-۳۴۱).

"هودسن" درباره توسعه فیزیکی شهر معتقد است، هسته های جدید شهری را مهاجران به وجود می آورند و همین طور ساخت چند هسته ای شهر را. همچنین تحت تأثیر ادغام روستاها و شهرکها در شهرهای بزرگ بخش مرکزی شهرها تحت تأثیر قرار می گیرند (هودسن ۱۹۷۲، صص ۲۴۱-۲۴۰).

www.SID.ir چندی هریس و "ادوارد المس"، دو جغرافیدان، عقیده دارند که در اثر توسعه فیزیکی،

کالبدی شهر و استفاده از زمینهای حاشیه شهر هسته‌های مستقل شهری شکل می‌گیرند. این هسته‌ها معمولاً در مجاورت مراکز تجاری، صنعتی، دانشگاهی، خرده‌فروشی، مراکز مذهبی و زیارتگاهی، پارکها و فضاهای تفریحی و به ویژه با انتقال مؤسسه‌ها و سازمانهای دولتی از بخش مرکزی، هسته‌های جدید شهری شکل می‌گیرند. در نتیجه روند جابه‌جایی و جذب جمعیت در اطراف هسته‌های جدید شهری رخ می‌دهد (مورفی ۱۹۶۹، صص ۲۹-۳۱).

"اموس هاولی" معتقد است در فرآیند ساخت اکولوژی شهری، رقابت گروهها و طبقات جمعیتی و حرفه‌های شهری، عامل جابه‌جایی و حرکت جمعیت در شهرهاست. او امکانات متفاوت در بخشهای مختلف شهر، به ویژه بخش مرکزی وسایل رفت و آمد و تفاوت‌های پایگاه اقتصادی و اجتماعی جمعیت شهر را در جدایی‌گزینیهای شهری بسیار مؤثر دانسته است (هاولی ۱۹۵۰، صص ۳۱-۴۷).

"جیمز وانس" با تحقیقاتی درباره ساخت شهر و روند توسعه فیزیکی آن نتیجه می‌گیرد که، با توجه به میزان تحصیلات، شغل، درآمد و قیمت متفاوت زمین و مسکن و تفاوت‌های ساختاری فضاهای کالبدی شهر جابه‌جایی‌ها و جدایی‌گزینیهای جمعیتی در سطح شهر اتفاق می‌افتد (دیکسنس ۱۹۶۴، صص ۱۶۵-۱۶۳).

"پل کلاوال" مهاجرتهای بی‌رویه و نامتعادل جمعیتی به شهرها و رشد فزاینده جمعیت در شهرها را موجب گسترش شهرها و پیدایش زاغه‌ها و برهم زنده سیمای سکونتگاههای شهری، به ویژه در بخشهای قدیمی شهر، می‌داند (پل کلاوال ۱۹۸۱، ص ۲۸۷).

"بالچین" در بررسیهای اکولوژیکی شهری در بافتهای قدیمی معتقد است رکود و فرسودگی بافتهای قدیمی ناشی از مهاجرت جمعیت کنونی ساکن بافت قدیم و استقرار افراد فقیر در آن و محرومیتهای اجتماعی است (بالچین ۱۹۸۸، ص ۱۹).

درباره بافتهای تاریخی شهرهای ایران "سید محسن حبیبی" معتقد است رشد بی‌رویه و ناموزون شهر در حاشیه و موجب ایجاد بستری برای تقابل مسائل اجتماعی - اقتصادی و مکانی برای تمایزات و تبعیضات اجتماعی در شهرهای امروزی ایران است. روشن نبودن مفاهیم برنامه ریزی در مورد بافتهای فرسوده درون شهری در ایران و مشخص نبودن چگونگی برخورد با بافتهای قدیم شهری، مسائل حفظ و نگهداری، مرمت و نوسازی، بهسازی و بازسازی و خلاصه نامشخص بودن فرآیند برنامه‌ریزی و اجرای آن در بافتهای قدیمی موجب مهاجرت جمعیت و تغییر ساختار جمعیتی و اجتماعی آنها و درنهایت سبب رکود و بی‌رونقی هر چه بیشتر بافتهای قدیمی شده است (حبیبی ۱۳۶۷، صص ۲۱-۴).

"یدالله فرید" در بررسیهای خود نظریه پیوندی شهر را مطرح ساخته است. او پیوند اراضی اطراف هسته آغازین شهرهای ایران و پیوند روستاها با شهر را در توسعه فیزیکی و شکل‌گیری ساخت اکولوژیکی شهر مؤثر می‌داند. رشد جمعیت ناشی از مهاجرت‌های روستاییان و شهرهای کوچک به شهر بزرگ منطقه و جابه‌جایی‌های جمعیتی در شهر را موجب تغییر و تحولات ساختارهای اقتصادی و اجتماعی در شهر می‌داند (فرید ۱۳۷۳، صص ۱۶۰-۱۵۹).

"محمود توسلی و همکاران" درباره مسائل مربوط به بخش قدیمی شهر یزد، مهاجرت و جابه‌جاییهای جمعیتی ناشی از نامناسب بودن دسترسیهای سواره، وسعت زیاد فضاهای مخروبه، کمبود تسهیلات خدماتی اعم از درمانی، فضای سبز، ورزشی و غیره را مؤثر می‌دانند. همچنین کمی بازده اقتصادی صنایع دستی و تجاری، روشن نبودن مقررات نوسازی و بازسازی مخروبه‌ها را از دلایل مهم مهاجرت جمعیت بافت قدیم می‌دانند (توسلی و همکاران ۱۳۶۸، صص ۱۹-۱۳). "جبارنیا و همکاران" در طرح تفصیلی بافت قدیم شهر یزد، در سال ۱۳۷۱ درباره ساماندهی و احیای بافت قدیم و بی‌توجهی به فضاهای مخروبه و متروکه و عدم ضوابط و مقررات ساماندهی، کمبود فضاهای خدماتی، درمانی، فضاهای سبز و ورزشی، بازدهی کم اقتصادی کارگاهها و فعالیتهای اقتصادی در بافت قدیم شهر یزد را از یک طرف و استقرار اقلشار مهاجر روستایی، جنگ زدگان و مهاجران افغانی و عراقی را از طرف دیگر، دلایل رکود بافت قدیم شهر یزد معرفی کرده‌اند (جبارنیا و همکاران ۱۳۷۱).

زمینه نظری تحقیق

بر اساس جمع‌بندی دیدگاهها و نظریه‌هایی که تاکنون محققان مطرح کرده‌اند، استراتژی "توسعه پایدار درونزا" را برای ساماندهی توسعه فیزیکی و احیای بافت قدیم شهری پیشنهاد می‌کنیم. نظر به اینکه شهرها، از جمله شهر یزد، رشد و توسعه فیزیکی دارند و خواهند داشت، در این فرایند اجزا و عناصر جدیدی بر پیکر شهر افزوده می‌شود. برای نظارت و ممانعت از ظهور و تشدید تضادها و ناموزونی، از یک طرف و از طرف دیگر، برای ایجاد وحدت، تناسب، توازن، تقارن و انسجام در عناصر نظام شهری، راهبرد "توسعه پایدار درونزا" باید مورد توجه قرار گیرد.

استراتژی "توسعه پایدار درونزا" شرایط جغرافیای بومی، فرهنگهای محلی و توانهای

محلی را در اولویت قرار می‌دهد. بر اساس این استراتژی ضمن توجه به شرایط و

امکانات هر شهری نیازهای نسل کنونی و آیندگان مد نظر قرار می‌گیرد. همچنین توسعه پایدار درونزای شهری با حفظ محیط زیست کل شهر شرایط زیستی مطلوب را در تمام بخشهای شهری برای همه شهروندان فراهم می‌آورد. طرحها و الگوهای صرفاً وارداتی و "استراتژی توسعه از بالا و یا بیرون" معمولاً محیطهای شهری ناهماهنگی را به وجود آورده است.

مهمترین موارد در استراتژی "توسعه پایدار درونزای شهری عبارت است از:

(۱) توزیع و تراکم متعادل جمعیت در شهر به کمک توزیع متعادل خدمات و تأسیسات زیربنایی از جمله حمل و نقل عمومی، امکانات مطلوب بهداشتی و امکانات تعلیم و تربیت در تمام بخشهای شهر.

(۲) توسعه متعادل عناصر شهری و همپیوندی آنها و تأمین شرایط مسکن مناسب، ضمن حفظ هویت فرهنگی شهر، برای همه شهروندان با بهره‌گیری از الگوها و روشهای بومی و مصالح بومی و تلفیق آنها با مصالح و الگوهای جدید.

(۳) توسعه و ساماندهی نظام سلسله مراتبی شبکه راهها و ارتباطات شهری از درون و مرکز شهر به اطراف آن.

(۴) فراهم آوردن امکانات فعالیت و اشتغال در تمام بخشهای شهری که از مهمترین عوامل جابجایی‌های جمعیتی است، برای تعدیل بسیاری از نابسامانیهای شهری. برای تحقق این استراتژی لازم است به هنگام تدوین طرحهای شهری به چند مسأله توجه کنیم:

(۱) مشارکت اکثریت مردم در تصمیم‌گیری درباره توسعه شهری و توجه به نیازهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی نواحی مختلف شهر.

(۲) نیازهای محله‌های شهر و اینکه کدام محله نیاز بیشتری دارد.

(۳) توجه بیشتر به طرحهای کوچک محله‌ای و ناحیه‌ای در داخل شهرهای بزرگ.

(۴) ایجاد شوراهای محلی در داخل محلات شهری و توجه بیشتر به گروههای کم درآمد مخروبه‌های بخشهای قدیمی شهر به منظور شکوفایی شرایط رشد و توسعه اقتصادی و اجتماعی.

فرضیه‌های تحقیق

و جدید شهر وضعیت متفاوت پیدا کرده است.

۲) ویژگیهای دموگرافیکی، از جمله ساختار جنسی و سنی جمعیت، میزان سواد در بافت قدیم و جدید شهر یزد شرایط ناموزونی را نشان می‌دهد.

روش تحقیق

در این تحقیق از روشهای تحقیق توصیفی، تحلیلی و پیمایشی استفاده شده است. از آمار و اطلاعات دوره‌های سرشماری سالهای ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ مرکز آمار ایران به تفکیک برای دو بخش بافت قدیم و جدید، به ویژه محله‌های داخل بافت قدیم، استفاده شده است.* همچنین برای تکمیل اطلاعات به جمع‌آوری اطلاعات به کمک روشهای پیمایشی اقدام شده است. در این مورد در بافت قدیم، که مساحت آن بالغ بر ۷۰۰ هکتار است، با مشخص نمودن مرز ناحیه تاریخی روی نقشه و تعیین بخشهای داخلی آن، بافت قدیم را به هفت محله اصلی تقسیم کرده‌ایم. این محله‌ها عبارت‌اند از: فهادان، گودال مصلی، شیخداد، دولت‌آباد، گنبد سبز، گازرگاه و شش بادگیری که هر کدام به زیر محله‌های متعدد کوچکتری تقسیم شده‌اند. سپس به استخراج آمار و اطلاعات جمعیتی هر یک از بخشهای شهری دست زده‌ایم. کل محدوده ناحیه تاریخی شهر یزد در سال ۱۳۷۵ دارای ۱۳۹۶۰ خانوار و ۵۳۶۷۶ نفر جمعیت بوده است (اطلاعات استخراج شده از کامپیوتر مرکز آمار از سرشماری سراسری ۱۳۷۵، سال ۱۳۸۰)*.

مهمترین مشکلات و تنگناهای تحقیق

- فقدان ارتباط منطقی بین آمار و اطلاعات موجود در سازمانها و اداره‌های مختلف، به

*. آمار و اطلاعات به تفکیک بافت قدیم و جدید و محلات آن، فقط برای دو دوره از سرشماریهای سراسری (۱۳۶۵ و ۱۳۷۵) در کامپیوتر مرکز آمار موجود است. امکان دستیابی به آمار و اطلاعات قبل از سال ۱۳۶۵ امکان‌پذیر نبوده است.

** برای جمع‌آوری اطلاعات جامع و تکمیلی اجتماعی - اقتصادی و... بافت قدیم به منظور برنامه‌ریزی بافت قدیم پس از تعیین حجم جامعه نمونه با استفاده از فرمول $n = \frac{t^2 pq}{d^2}$ با احتمال ۹۵ درصد در واحد خانوار اقدام به جمع‌آوری اطلاعات اجتماعی، اقتصادی نموده‌ایم. بر این اساس ۸۱۱ پرسشنامه بر اساس حجم نمونه هر محله به کمک جدول اعداد تصادفی و شماره‌گذاری واحدهای مسکونی تکمیل شده است و اطلاعات آنها با نرم‌افزار SPSS استخراج شده است که در تکمیل اطلاعات سرشماری و اثبات فرضیات مورد استفاده قرار گرفته است (شماعی ۱۳۸۰).

ویژه درباره بافت قدیم.

- دسترسی نداشتن به آمار و اطلاعات جمعیت ساکن در بافت قدیم و جدید به تفکیک محلات، در سالهای قبل ۱۳۶۵.
- مشکل بودن انطباق یافته‌های سرشماریهای سراسری با محدوده‌های تعریف شده بافت قدیم و جدید و محلات داخلی بافت قدیم.
- همکاری اندک و یا حتی همکاری نکردن بعضی از مسئولان سازمانها و نهادها در ارائه اطلاعات.

داده‌ها و بحث

توسعه فیزیکی شهر یزد

توسعه فیزیکی شهری به مفهوم گسترش و بسط فضاهای کالبدی شهر است. چنانچه توسعه فیزیکی موزون، سازمند و متعادل صورت گیرد مطلوب خواهد بود، اما در صورتی که توسعه فیزیکی در بخشهای مختلف شهر ناموزون و ناهماهنگ باشد موجب ناپایداری شهری می‌شود. به طوری که بر اساس اطلاعات موجود در سال ۱۳۸۰ در شهر یزد بیش از ۱۳۰۰ هکتار زمین رها شده و بدون استفاده در محدوده شهر وجود دارد (سازمان زمین شهری استان یزد ۱۳۸۰). گسترش بی‌رویه شهر یزد، ایجاد فضاهای خالی شهری و استفاده نکردن از بناها و فضاهای درون شهر موجب تبدیل زمینهای کشاورزی، مرتعی و حتی معدنی به فضاهای مسکونی و ساخت و سازهای شهری شده است. اکنون یکی از مسائل و مشکلات شهر یزد بسط و گسترش بی‌رویه و نامناسب شهر در حاشیه یا برون شهر است که در پی آن مهاجرت جمعیت از بخش مرکزی و درون شهر به بخشهای حاشیه‌ای را سبب شده و در نهایت موجب بی‌رونقی و متروک شدن بخش مرکزی و یا بافت قدیم گردیده است.

جدول شماره ۱. روند توسعه فیزیکی شهر یزد و مقایسه درصد رشد جمعیت،

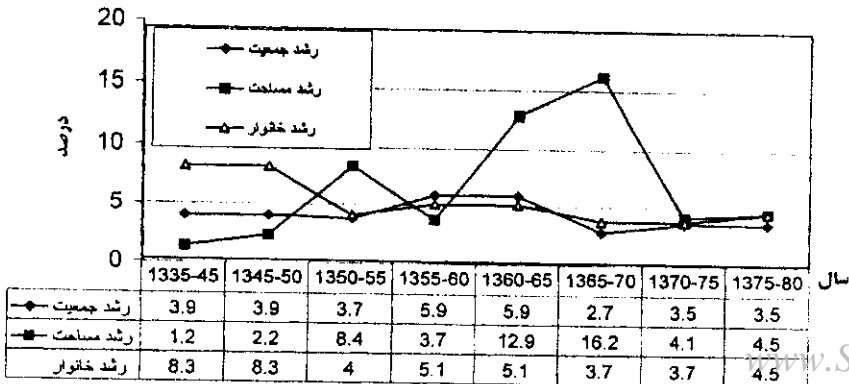
مساحت و خانوار طی سالهای مختلف

سال	جمعیت شهر	وسعت شهر (به هکتار)	تعداد خانوار	درصد رشد طی دوره مورد مطالعه	
				جمعیت	مساحت
۱۳۳۵	۶۳۵۰۲	۷۱۰	۱۳۹۵۶	-	-
۱۳۴۵	۹۳۲۴۱	۸۰۰	۲۰۸۳۵	۱/۲	۸/۳
۱۳۵۰	۱۱۳۰۰۰	۱۰۰۰	۲۵۳۴۹	۲/۲	۸/۳
۱۳۵۵	۱۳۵۹۲۵	۱۵۰۰	۳۰۸۵۳	۳/۷	۸/۴
۱۳۶۰	۱۸۱۰۰۰	۱۸۰۰	۳۹۵۶۴	۵/۹	۳/۷
۱۳۶۵	۲۴۰۹۴۵	۳۴۰۰	۵۰۸۸۲	۵/۹	۱۲/۹
۱۳۷۰	۲۷۵۲۱۱	۷۲۰۰	۶۱۰۱۷	۲/۷	۱۶/۲
۱۳۷۵	۳۲۶۷۷۶	۸۸۰۰	۷۳۱۲۴	۳/۵	۴/۱
۱۳۸۰*	۳۸۸۱۰۷	۱۱۰۰۰	۸۶۸۴۸	۳/۵	۴/۵

منابع: بانک اطلاعات استان یزد، نشریات گذشته تا حال، سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان، نشریات مرکز آمار ایران، شهرستان یزد، سازمان زمین شهری شهر یزد و سازمان آب از سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵.
 * . اطلاعات سال ۱۳۸۰ از روش ریاضی آینده‌نگری $P_t = P_0(1+r)^t$ محاسبه شده است.

با توجه به جدول شماره ۱ مشخص می‌گردد از سال ۱۳۵۰ رشد سریع و بی‌رویه شهر آغاز شده و در سال ۱۳۷۰ به اوج خود رسیده است. رشد متوسط سالانه مساحت شهر از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۵۰ حدود ۲ درصد بوده اما از سال ۱۳۵۰ به بعد رشد مساحت شهر به بیش از ۱۰ درصد و حتی بیش از ۱۶ درصد در سال ۱۳۷۰ رسیده است. نمودار شماره ۱ حاکی از این وضعیت است.

نمودار شماره ۱. مقایسه رشد سالانه جمعیت، مساحت و خانوار شهر یزد طی سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۰

میزان رشد جمعیت

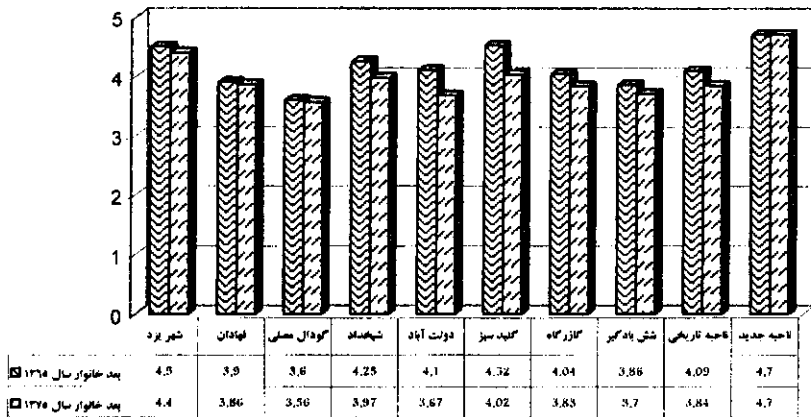
جمعیت بافت قدیم شهر یزد در سال ۱۳۶۵، ۵۸۴۰۵ نفر و جمعیت بافت جدید شهر، ۱۸۲۵۴۰ نفر بوده است. این شاخص جمعیتی در سال ۱۳۷۵ با تغییرات زیر روبه‌رو بوده است: جمعیت بافت قدیم، ۵۳۶۷۶ نفر کاهش یافته، اما جمعیت بافت جدید از ۱۸۲۵۴۰ نفر به ۲۷۳۱۰۰ نفر افزایش یافته است. بر اساس این آمار نرخ رشد جمعیت بافت جدید شهر $4/73$ درصد بوده و نرخ رشد جمعیت بافت قدیم در این دوره با رشد منفی $0/84$ درصد روبه‌رو بوده است. برای تبیین و تحلیل این وضعیت می‌توان به مهاجرت و جابه‌جایی جمعیت بافت قدیم به بافت جدید اشاره کرد. عوامل اصلی مهاجرت جمعیت بافت قدیم به علت توزیع نامتناسب تأسیسات زیربنایی از جمله نارسایی حمل و نقل عمومی، امکانات بهداشتی و خدماتی در شهر، به ویژه بین بافت قدیم و جدید است.

بُعد خانوار

بر اساس آخرین سرشماریها در سالهای ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ میزان افراد ساکن در سکونتگاههای بافت جدید شهر یزد به ترتیب $4/7$ و $4/5$ بوده است. اما در ناحیه تاریخی بُعد خانوار در سال ۱۳۶۵ به $4/09$ و در سال ۱۳۷۵ به $3/84$ نفر کاهش یافته است. نتایج بررسیها نشان می‌دهد که در فضاهای مسکونی ناحیه تاریخی، اغلب افراد مسن یا سرپرست خانوارها زندگی می‌کنند و نیروی فعال به بخشهای جدید و توسعه یافته شهری مهاجرت می‌نمایند. حتی تعداد شایان توجهی از منازل بافت قدیم خالی از سکنه شده است. این روند کاهش جمعیت، به ویژه جمعیت فعال یا بزرگسال (۱۵-۶۴) از بافت قدیم سبب کاهش شدید جمعیت و بی رونقی بافت قدیم شده است. با مقایسه بُعد خانوار در بخش قدیم و جدید شهر یزد نتیجه می‌گیریم که، میزان بُعد خانوار در بافت جدید شهر در سال ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ بیشتر از بافت قدیم بوده است. این مسأله ناشی از مهاجرت نیروی جوان و بزرگسال ناحیه تاریخی، از بافت قدیم است که در بخشهای جدید ساکن شده‌اند. مهمترین عامل مهاجرت فقدان مسکن مناسب برای جوانان و فرسودگی و کثیفی محله‌های بافت قدیم و دسترسی نداشتن به وسایل ارتباط شهری و رکود در کارکردهای فضاهای بافت قدیم است.

بر اساس اطلاعات به دست آمده، بعد خانوار یا تراکم نفر در محلات ناحیه تاریخی یکسان نیست، به طوری که در سال ۱۳۷۵ بیشترین بعد خانوار (تراکم نفر در خانوار) در محله گنبد سبز و کمترین آن در محله گودال مصلی مشاهده شده است. این توزیع بعد خانوار همچنان در سال ۱۳۶۵ وجود داشته است. به طور کلی با بررسی و مطالعه بعد خانوار مشخص می‌گردد که ناحیه تاریخی دارای بعد خانوار کمتری، در مقایسه با بعد خانوار شهر، به ویژه بخشهای جدید شهری است. همان طور که اشاره شد دلیل آن را باید در تفاوت‌های ساختار اجتماعی، اقتصادی و کالبدی جستجو کرد. ساختار کالبدی و اقتصادی فرسوده بافت قدیم موجب مهاجرت جمعیت فعال و پویا از بافت قدیم گردیده و ساختار جمعیتی نامناسب موجب رکود و فرسودگی و بی‌رونقی هر چه بیشتر آن شده است.

نمودار شماره ۲. مقایسه بعد خانوار بین بافت قدیم و جدید و محله‌های بافت قدیم در سالهای ۱۳۶۵ - ۱۳۷۵

تراکم ناخالص و خالص شهری

با توجه به مساحت ۸۸۰۰ هکتاری شهر طبق برآورد سال ۱۳۷۵، تراکم ناخالص جمعیت کل شهر یزد ۳۷/۱۳ نفر در هکتار بوده است. این شاخص برای قدیم در همان سال ۶۸/۷ نفر و برای بافت جدید شهر (خارج از بافت قدیم شهر یزد) ۳۳/۷ نفر در هکتار می‌باشد. با مقایسه این شاخص www.SID.ir مشخص می‌شود که بافت جدید شهر یزد دارای تراکم ناخالص بسیار پایین تری در

مقایسه با بافت قدیم است. دلایل این موضوع را می توان توسعه بی رویه فضاهای شهری در حاشیه شهر و توزیع ناموزون عناصر شهری و گستردگی شبکه های دسترسی در بافت جدید دانست. بررسیها نشان می دهد که زمین های خالی و فضاهای رها شده بافت جدید شهر یزد بسیار شایان توجه است. به طوری که در سال ۱۳۷۵ حدود ۱۳۰۰ هکتار بافت خالی یا زمینهای بایر در داخل محدوده شهر رها شده است (سازمان زمین شهری استان یزد ۱۳۷۵). همچنین در چند دهه اخیر آماده سازی قطعات ۲۰۰ تا ۵۰۰ متری که به نهادها و ارگان های مختلف واگذار کرده اند موجب شده است که برخی از شهروندان دارای دو منزل مسکونی یکی در بافت قدیم و دیگری در بافت جدید باشند.

جدول شماره ۲. تحولات توزیع فضایی جمعیت در محلات بافت قدیم و مقایسه تراکم ناخالص در بافت قدیم با بافت جدید و کل شهر در سالهای ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵

سال ۱۳۷۵					سال ۱۳۶۵			نام محله ها
تراکم خالص در هکتار	مساحت کاربری مسکونی به هکتار	تراکم ناخالص	مساحت (هکتار)	جمعیت	تراکم ناخالص	مساحت (هکتار)	جمعیت	
۱۱۰/۵	۸۹	۸۹/۹۶	۹۳	۸۰۵۲	۹۸/۱۶	۸۹/۵	۸۷۸۶	فهادان
۱۱۴/۵	۴۱	۶۷/۵۶	۵۱	۳۵۸۱	۷۵/۹۴	۵۲	۴۰۲۵	گودال مصلی
۶۶/۶	۶۰	۹۴/۷	۹۵	۸۹۹۷	۹۵/۱۳	۹۵	۹۰۳۸	شیخداد
۸۷/۴	۴۶	۵۲/۹	۹۹	۵۲۶۴	۵۸/۶۴	۹۹/۵	۵۸۳۵	دولت آباد
۶۹/۵	۹۶	۸۶/۸۶	۱۵۹	۱۳۸۱۱	۹۴/۶۶	۱۵۹	۱۵۰۵۲	گنبد سبز
۸۵/۳	۴۳	۶۷/۲۱	۷۵	۵۰۴۱	۷۴/۷۲	۷۵	۵۶۰۴	گازرگاه
۹۲/۹	۸۳	۶۹/۲	۱۲۹	۸۹۳۰	۷۸/۰۵	۱۲۹	۱۰۰۶۹	شش بادگیری
۸۹/۵	۴۵۶	۶۸/۶۸	۷۰۰	۵۳۶۷۶	۸۳/۴۳	۷۰۰	۵۸۴۰۵	ناحیه تاریخی
۹۴	۳۹۶۰	۳۷/۱۳	۸۱۰۰	۳۲۶۷۷۶	۴۵/۲	۵۱۰۰	۲۳۰۴۸۳	کل شهر
۱۰۳	۲۸۳۵	۳۳/۷	۸۱۰۰	۲۷۳۱۰۰	۳۹/۱	۴۴۰۰	۱۷۲۰۷۸	بخش جدید شهر

مأخذ: اطلاعات کامپیوتری مرکز آمار و محاسبات انجام گرفته.

بر اساس اطلاعات به دست آمده مشخص می شود که تراکم ناخالص جمعیت در هکتار در محلات بافت قدیم یکسان نیست. با توجه به جدول شماره ۲، محله فهادان در سال ۱۳۶۵ با ۹۸/۱ نفر در هکتار بیشترین تراکم ناخالص را دارا بوده و کمترین میزان تراکم ناخالص مربوط به محلات دولت آباد با ۵۸/۶۰ نفر در هکتار بوده است. اما در سال ۱۳۷۵ این توزیع و تراکم

جمعیت تغییر کرده است؛ به طوری که بیشترین میزان تراکم ناخالص در محله شیخداد با تراکم نسبی ۹۴/۷ نفر در هکتار و کمترین میزان تراکم همچنان در محله دولت آباد با ۵۲/۹ نفر در هکتار بوده است. تفاوت‌های میزان تراکم ناخالص در محلات و تغییر و تحولات آنها را باید در تغییر و تحولات ساختارهای اقتصادی و اجتماعی محلات جستجو کرد. این مسأله موجب جابه‌جایی جمعیت در بین محلات شهری شده است. با توجه به محاسبه تراکم خالص برای محله‌های بافت قدیم و مقایسه آن با تراکم ناخالص مشخص می‌شود، در محله فهادان تفاوت چندانی بین تراکم ناخالص و خالص وجود ندارد. این شاخص‌گویای آن است که این محله بسیار قدیمی، هسته آغازین شهر یزد است و دارای شبکه‌های گذرگاهی بسیار تنگ و باریک، فضاهای باز شهری در این محله در مقایسه با سایر محلات بسیار کمتر است. همچنین پرتراکم‌ترین محله در بین محلات، محله گنبد سبز و کم‌تراکم‌ترین محله گودال مصلی است.

سرانه خالص و ناخالص

از جمله شاخصهای تحلیلی جمعیت، بررسی نسبت مساحت فضاهای مسکونی به جمعیت یا محاسبه سرانه مسکونی است. این شاخص نشان دهنده رفاه و بهره‌مندی از امکانات فضای مسکونی و زیستی افراد است. بر اساس آمار سال ۱۳۷۵ مساحت کل کاربری مسکونی شهر یزد حدود ۳۰۸۰ هکتار و جمعیت شهر در همان سال ۳۲۶۷۷۶ نفر بوده است؛ بنابراین سرانه مسکونی شهر یزد معادل ۹۶ متر مربع برای هر نفر است. محاسبه این شاخص در بافت قدیم، با توجه به مساحت ۴۵۶ هکتاری، کاربری مسکونی و جمعیت ۵۳۶۷۶ نفری، سرانه خالص برابر با ۸۹/۵ متر مربع را مشخص می‌سازد. این ارقام‌گویای بالا بودن سرانه خالص در بافت جدید نسبت به بافت قدیم شهر است. دلیل این موضوع را می‌توان ناشی از الگوی جدید مصرف و تقسیم اراضی در ابعاد وسیع (۲۵۰ تا ۵۰۰ متر) و ساخت و ساز منازل مسکونی بزرگ و همچنین ساخت مجتمع‌های آپارتمانی که اغلب خالی از سکنه مانده‌اند، دانست. در نتیجه سرانه فضای مسکونی بافت جدید در مقایسه با کل شهر، و بافت قدیم توسعه فیزیکی ناموزون شهری را مشخص می‌سازد.

همچنین سرانه خالص در بین محلات بافت قدیم با یکدیگر تفاوت دارد. بر اساس جدول شماره ۳، که سرانه ناخالص و خالص بافت قدیم را نشان می‌دهد، مشخص می‌گردد، بالاترین میزان سرانه خالص در محله گودال مصلی ۱۱۴/۵ متر مربع در مقابل هر نفر و کمترین میزان

سرانه خالص در محله شیخداد با ۶۶/۶ متر مربع در سال ۱۳۷۵ بوده است. یکی از دلایل بالا بودن سرانه مسکونی در محله گودال مصلی، مهاجرت شدید جمعیت از محله و خالی شدن خانه‌های مسکونی و همچنین فرسودگی و مخروبه بودن فضاهای مسکونی است. محله گودال مصلی و محله فهادان دارای شبکه‌های دسترسی نارسا و تأسیسات خدماتی کمتری هستند. در نتیجه اکثر فضاهای مسکونی آن تخلیه و هم این موضوع سبب شده است که دارای بالاترین سرانه مسکونی باشند. اما در محلات دیگر منازل خالی کمتری هست. از طرف دیگر با توجه به اینکه این محله قبلاً اعیان‌نشین بوده، مساحت بلوک‌های ساختمانی یا عرصه و اعیانی آن بیش از ۵۰۰ متر است. خانه‌های بالای هزار متر مربع هم در این محله وجود دارد که همین امر موجب بالا بودن سرانه مسکونی خالص در محله شده است (این نکته لازم به یادآوری است که یکی از مشکلات مهم توسعه فیزیکی بی‌رویه در شهر یزد فرهنگ ویلانشینی و گرایش به خانه‌های مستقل و وسیع است).

با محاسبه سرانه خالص شهری مشخص می‌شود که بیشترین سرانه ناخالص مربوط به محله دولت‌آباد و کمترین آن مربوط به محله شیخداد است. این شاخص گویای آن است که محله دولت‌آباد دارای فضاهای عمومی بیشتری نسبت به محلات دیگر است و تراکم جمعیت در این محله کم می‌باشد؛ اما محله شیخداد دارای تراکم و تمرکز بالای جمعیتی است و فضاهای عمومی آن، در مقایسه با محله دولت‌آباد، کمتر است.

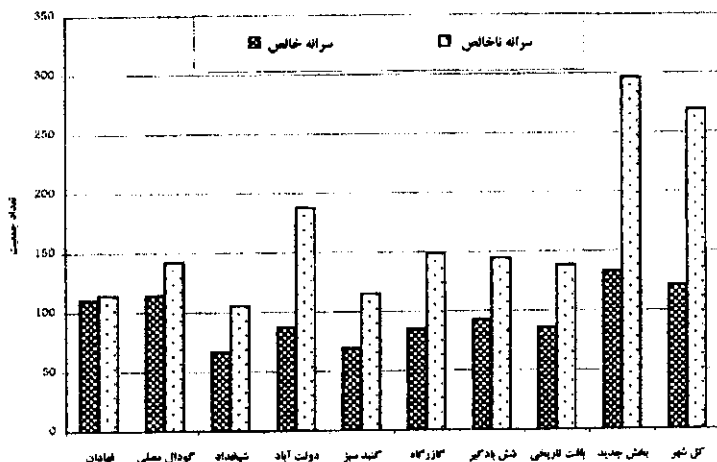
جدول شماره ۳. مقایسه سرانه زمین مسکونی جهانی، ملی، استانی و شهر

سرانه مسکونی (مترمربع)	شرح
۲۴-۲۵	استاندارد سرانه مسکونی بین المللی در سال ۱۹۹۵
۳۵/۵	موجود سرانه مسکونی ملی در سال ۱۳۷۵
۵۶	سرانه مسکونی استان یزد در سال ۱۳۷۵
۵۴/۵	سرانه مسکونی در سال ۱۳۵۲ (اولین طرح جامع)
۵۸/۱۴	سرانه مسکونی در سال ۱۳۶۳ (طرح تجدید نظر)
۹۶	سرانه مسکونی در سال ۱۳۷۵ در شهر یزد
۸۹/۵	سرانه مسکونی بافت قدیم شهر یزد در سال ۱۳۷۵
۱۰۳	سرانه مسکونی بافت جدید شهر یزد در سال ۱۳۷۵

مأخذ: طرح جامع اولیه شهر یزد، ۱۳۵۴، طرح جامع دوم با طرح تجدید نظر، ۱۳۶۳،

سازمان مسکن و شهرسازی و زمین شهری استان یزد و وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۸۰.

نمودار شماره ۳. توزیع سرانه خالص و ناخالص شهری به تفکیک محلات سال ۱۳۷۵

ساختار جنسی جمعیت

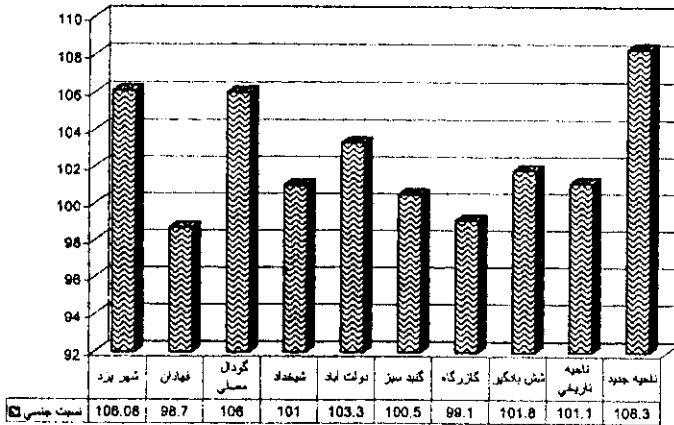
با توجه به اینکه ویژگیهای فیزیولوژیکی دو جنس (زن و مرد) در برخی از موارد با یکدیگر متفاوت است؛ نحوه ترکیب جنسی جمعیت بر سایر متغیرهای جمعیتی، اجتماعی و اقتصادی تأثیرات زیادی دارد که از جمله می توان به کاهش باروری، کاهش فعالیت اقتصادی و خلاصه عدم تعادل اقتصادی و اجتماعی اشاره کرد. از این رو توزیع متعادل آن در جامعه ضروری است (تمنا ۱۳۷۵، ص ۹۸).

بر اساس آمار موجود نسبت جنسی جمعیت شهر یزد در سال ۱۳۷۵ برابر با ۱۰۶/۰۸ نفر است. این نسبت در بافت قدیم ۱۰۱/۵ می باشد. یکی از مهمترین دلایل پایین بودن نسبت جنسی در ساختار جمعیتی بافت قدیم، در مقایسه با کل شهر، ناشی از مهاجرپذیری و جذب نیروی فعال است که عمدتاً جنس مذکر هستند و در بخش جدید شهری ساکن شده اند. در نتیجه در بافت قدیم سرپرستان خانواده ها که غالباً کهنسال و بازنشسته ها هستند، موجب آن شده تا نسبت جنسی جمعیت بافت قدیم ۱۰۱/۵ باشد.

با توجه به جدول شماره ۴ که توزیع نسبت جنسی جمعیت بافت قدیم را به تفکیک محلات نشان می دهد، مشخص می شود که توزیع نسبت جنسی در بین محلات متفاوت است. بر اساس اطلاعات استخراج شده، بالاترین نسبت جنسی در بین محلات مربوط به محله گودال معنی است که برابر ۱۰۶ و کمترین میزان نسبت جنسی مربوط به محله فهادان ۹۸/۷ است.

نمودار شماره ۴. نسبت جنسی به تفکیک محله‌های مختلف

و مقایسه بافت قدیم و جدید در سال ۱۳۷۵

مهمترین دلایل بالا بودن نسبت جنسی محله گودال مصلی آن است که این محله در بین چهار خیابان اصلی شهر قرار دارد. وجود بازار در شمال محله عمده‌ترین عاملی است که افراد مذکور مجرد به علت نزدیکی به بازار و محل کار در این محل سکنی می‌گزینند. شبکه بازار به تدریج در درون محله نفوذ کرده و بخشهایی از محله را به صورت مستقیم یا غیر مستقیم به شکل واحدهای جدید تجاری، صنایع سبک و یا بخشهای خدماتی نظیر انبار، پارکینگ و کارگاه اشغال کرده است.

ساختار سنی جمعیت

از آنجایی که سن یکی دیگر از متغیرهای اصلی در جمعیت‌شناسی است به طوری که توانایی‌ها، قابلیت‌ها، نیازها و ویژگیهای جسمانی و رفتاری هر گروه سنی با یکدیگر متفاوت است، به ویژه از نظر اقتصادی ترکیب سنی جمعیت بر ساختارهای اقتصادی جامعه تأثیر می‌گذارد؛ بر این اساس لازم و ضروری است ساختار سنی جمعیت بررسی شود.

توزیع درصد جمعیت در گروههای سنی نشان می‌دهد که بیشترین جمعیت در شهر یزد در گروه سنی (۵-۹) ساله با ۱۳/۹ متمرکز شده است. بعد از آن گروه سنی (۱۰-۱۴) ساله با ۱۲/۸ درصد اقرار دارد و گروه (۰-۴) ساله در آخرین رده جای دارد. این وضعیت نشان دهنده

کاهش نرخ موالید و جوانی طی سالهای اخیر در شهر یزد نسبت به دهه گذشته است. افراد بیست ساله و کمتر، در شهر یزد ۴۹/۱۹ درصد از کل جمعیت است که نشان می‌دهد جمعیت شهر یزد بسیار جوان است. این گروه سنی در بافت قدیم ۴۳/۴۵ درصد است که حدود ۷ درصد از بافت قدیم کمتر است. درصد جمعیت ۶۵ ساله به بالا یا پیران در کل شهر ۴/۱۵ درصد است که این رقم در بافت قدیم بیش از دو برابر یعنی رقم ۸/۸۲ درصد را نشان می‌دهد که گویای پیرتر بودن جمعیت بافت قدیم است و ناشی از مهاجرت نیروی فعال و جوان از بافت قدیم است. به نظر می‌رسد اگر بخواهیم بافت قدیم را احیا کنیم، لازم است شرایط جذب نیروی فعال و پر نشاط را در بافت قدیم فراهم آوریم تا بتوانیم بافت قدیم را پویا و فعال نگهداریم.

سه گروه بزرگ سنی* و بار تکفل ناخالص**

نقش گروههای سنی عمدتاً در فعالیتهای اقتصادی شایان توجه است. بسیاری از محققان، گروههای عمده سنی را با نام گروههای سنی اقتصادی معرفی کرده‌اند. بر اساس میزان سرباری ناخالص مشخص می‌گردد، که بافت قدیم دارای میزان سرباری ناخالص کمتری است (اما از نظر اقتصادی، میزان سرباری خالص*** اهمیت بیشتری دارد). سرباری خالص و ناخالص به شیوه زیر به دست می‌آید:

با توجه به اطلاعات به دست آمده، درصد گروههای عمده سنی بافت قدیم شهر به تفکیک محلات، مشخص می‌گردد، در کلیه محلات درصد گروههای عمده سنی از یک نظام و الگوی فضایی تقریباً مشابه پیروی می‌کنند. همچنین توزیع فضایی درصد گروههای عمده سنی در محلات بافت قدیم در مقایسه با شهر یزد نشان می‌دهد که، گروه سنی ۶۵ ساله و بیشتر ساکن در محلات بافت قدیم بیش از دو برابر است.

از آنجایی که توسعه فیزیکی شهر یزد در چند دهه اخیر با آماده‌سازی زمین و واگذاری آن

*. سه گروه بزرگ سنی عبارتند از: جوانان یا خردسالان (۰ تا ۱۴ ساله)، بزرگسالان (۱۵ تا ۶۴ ساله)، سالخوردگان یا پیران (۶۵ ساله به بالا) است. البته بعضی از جمعیت شناسان جوانان را (۰ تا ۱۹ ساله)، بزرگسالان را (۲۰ تا ۵۹ ساله)، سالخوردگان یا پیران را (۶۰ ساله به بالا) می‌دانند. گروه سنی اول و سوم خارج از سنین فعالیت اقتصادی، و گروه دوم در سنین فعالیت اقتصادی قرار دارند؛ به زبانی دیگر توانایی و قابلیت فعالیتهای اقتصادی را دارند.

** (۶۵ ساله به بالا) . (۰ تا ۱۴ ساله ها) = سرباری ناخالص جمعیت

در حاشیه شهر روند بسیار شتابانی گرفته است؛ در نتیجه نیروی فعال (۱۵-۶۴) به علت وجود امکانات و تسهیلات بیشتر در بافت جدید و رکود و فرسودگی کالبدی در بافت قدیم، مناطق جدید را برای اسکان و محل زندگی برمی‌گزینند.

وضعیت سواد

سواد و میزان آموزش در هر جامعه‌ای نشان دهنده توسعه یافتگی اقتصادی و اجتماعی آن است. از طرف دیگر نیروی انسانی باسواد و آموزش دیده زمینه‌ساز رشد و توسعه اقتصادی در هر ناحیه شهری است. بنابراین بررسی و مطالعه وضع سواد برای توسعه پایدار شهری اهمیت و جایگاه خاصی دارد. با توجه به آمارهای موجود جمعیت باسواد شهر یزد در سال ۱۳۶۵، ۷۵/۸ درصد بوده، که این میزان در سال ۱۳۷۵ به ۷۸/۴ درصد افزایش یافته است.

درصد باسوادی جمعیت در سال ۱۳۶۵ در بافت قدیم شهر یزد ۶۶/۶ درصد بوده که این رقم نیز طی ده سال یعنی در سال ۱۳۷۵ به ۷۹/۲ درصد رسیده است. با مقایسه درصد باسوادی بافت قدیم شهر با بافت جدید مشخص می‌شود که بافت قدیم نسبت به بافت جدید، طی سالهای ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۵، رشد بیشتری داشته است؛ اما هنوز درصد باسوادی بافت قدیم بر اساس آخرین سرشماری انجام شده پایین‌تر و یا کمتر از بافت جدید است. به منظور بررسی و تحقیق بهینه برای سنجش سواد و آموزش و مقایسه درصد باسوادی در بافت قدیم و بافت جدید شهر یزد و همچنین کل شهر، جدول شماره ۴ تهیه و تنظیم شده است.

جدول شماره ۴. مقایسه جمعیت شش ساله به بالا و درصد باسوادی بین بافت قدیم و جدید شهر یزد طی سالهای ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵

سال متغیر محدوده	۱۳۶۵		۱۳۷۵	
	جمعیت ۶ساله و بیشتر	تعداد باسوادان	درصد باسوادان	جمعیت ۶ساله و بیشتر
شهر یزد	۱۸۰۱۷۱	۱۳۶۵۷۰	۷۵/۸	۲۸۲۹۳۵
بافت جدید	۱۲۱۷۶۶	۱۰۴۶۸۵	۸۶	۲۳۵۸۲۶
ناحیه تاریخی	۴۷۸۷۵	۳۱۸۸۵	۶۶/۶	۴۷۱۰۹
				۳۷۳۱۰

مأخذ: استخراج از اطلاعات کامپیوتری مرکز آمار ایران

با مشاهده جدول شماره ۴ که مقایسه درصد جمعیت باسواد شش ساله و بالا در بافت

قدیم و جدید شهر یزد طی سالهای ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۵ را نشان می‌دهد، پی خواهیم برد که در سال ۱۳۶۵ درصد باسوادی در بافت جدید شهر یزد نسبت به بافت قدیم بالاتر بوده است؛ به طوری که تفاوت بین این دو بخش شهر، حدود ۲۰ درصد اختلاف را نشان می‌دهد؛ یعنی درصد باسوادی در بافت جدید ۸۶ درصد و در بافت قدیم ۶۶/۶ درصد بوده است. در سال ۱۳۷۵ وضعیت سواد و آموزش بین دو ناحیه مبین آن است که درصد باسوادی بافت قدیم شهر یزد روند افزایشی داشته است؛ به گونه‌ای که درصد باسوادی در بافت قدیم در سال ۱۳۷۵ به ۷۹/۲ درصد می‌رسد و اختلاف به حدود ۹/۹ درصد کاهش یافته است. مهمترین دلایلی که موجب افزایش درصد باسوادی در بافت قدیم شده عبارتست از:

(۱) کاهش نسبت افراد بی‌سواد در بافت قدیم نسبت به سال ۱۳۶۵ در اثر مرگ و میر افراد بی‌سواد که غالباً کهنسال بوده‌اند.

(۲) تخلیه بافت قدیم از عناصری چون مهاجران عراقی و افغانی بی‌سواد در دهه اخیر.

(۳) توجه به سوادآموزی و توسعه امکانات آموزشی در بافت قدیم.

نتیجه

توسعه فیزیکی بی‌رویه در حاشیه شهر سبب جابه‌جایی‌های جمعیتی از بافت قدیم به بافت جدید شده است. مهاجرت و جابه‌جایی‌های جمعیت موجب تغییر ساختار جمعیتی از جمله رشد، تراکم، ساختار جنسی و سنی، سرانه‌ها، بُعد خانوار و میزان سواد شده است. رشد جمعیت بافت قدیم طی سالهای ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۵ رشد منفی ۰/۸۴ درصد را نشان می‌دهد که این وضعیت ناشی از مهاجرت به علت عدم توجه کافی به امکانات و تأسیسات حمل و نقل و دسترسی‌ها و ساختارهای کالبدی، اقتصادی و اجتماعی فرسوده در بافت قدیم است.

همچنین میزان رشد منفی جمعیت در بین محلات ناحیه تاریخی یکسان نیست. به طوری که بیشترین کاهش جمعیت با ۱/۱۹ درصد در محله شش بادگیری و کمترین آن با ۰/۰۴ درصد در محله شیخداد به دست آمده است. این تفاوتها عمدتاً ناشی از عدم تعادل در تأسیسات خدماتی بین محلات است. به ویژه رشد منفی شایان توجه محله شش بادگیری ناشی از تخریب فضاهای این محله برای احداث بولوار بسیج بوده است.

بُعد خانوار در ناحیه تاریخی در حال کاهش است. به طوری که در سال ۱۳۶۵ بُعد خانوار ۴/۰۹ نفر بوده که این میزان در سال ۱۳۷۵ یعنی آخرین سرشماری سراسری به ۳/۸۴ نفر کاهش یافته است. در مقایسه با بافت جدید که در این دوره دارای بُعد خانوار ۴/۷ نفری بوده روند کاهش را نشان می‌دهد. دلیل عمده این وضعیت ناشی از مهاجرت فرزندان خانواده از بافت قدیم به دلیل توجه بیشتر به ساختارهای کالبدی، اقتصادی و اجتماعی در بخشهای جدید است. تراکم ناخالص جمعیت در شهر یزد در سال ۱۳۷۵ حدود ۳۷ نفر در هکتار بوده که این شاخص برای بافت قدیم در همین سال ۶۸/۶ نفر و برای بافت جدید ۳۳/۷ نفر در هکتار است. با مقایسه این سه عدد مشخص می‌شود که ایجاد شبکه‌های گذرگاهی وسیع و گسترده و ساخت و سازهای پراکنده در ابعاد و اندازه بزرگ در حاشیه شهر یا بخش جدید موجب پایین بودن تراکم ناخالص در بافت جدید شده است. این وضعیت ناشی از توسعه فیزیکی بی‌رویه شهر یزد است. زمینهای خالی و رها شده یا کچلی‌های زیاد شهری و شبکه‌های ارتباطی متعدد و گسترده در بافت جدید از جمله عوامل دیگر پایین بودن تراکم ناخالص شهری است.

تراکم ناخالص در کل شهر عدد ۸۲ نفر در هکتار را نشان می‌دهد. این رقم در بافت قدیم

۱۱۶/۲ و در بافت جدید ۷۴/۹ نفر در هکتار است. این شاخص گویای رشد و گسترش بی‌رویه ساخت و سازهای مسکونی در حاشیه شهر است که امروزه خالی از سکنه و یا بدون استفاده مانده است. کمترین تراکم مسکونی در محله‌های گودال مصلی و فهادان وجود دارد. این مسأله ناشی از تخلیه خانه‌های مسکونی این دو محله است. بالاترین تراکم مسکونی در محله شیخداد وجود دارد که ناشی از تأسیسات زیربنایی مناسب و ماندگاری جمعیت در این محله است.

- بررسی ساختار جنسی در بافت قدیم در مقایسه با کل شهر و بافت جدید نشان از نسبت جنسی پایین‌تر دارد. نسبت جنسی در بافت قدیم ۱۰۱/۱ می‌باشد، اما در بافت جدید ۱۰۸/۳ است که یکی از دلایل آن مهاجرت بیشتر مردان از بافت قدیم به بافت جدید است.

- بررسی ساختار سنی جمعیت شهر یزد مشخص می‌کند که جمعیت شهر یزد جمعیتی جوان است. به طوری که بر اساس یکی از ضوابط و معیارهای جوانی، هرگاه درصد افراد کمتر از بیست سال بیش از ۳۵ درصد جمعیت باشد آن جمعیت جوان است. درصد افراد کمتر از بیست سال در شهر یزد حدود ۴۹/۲ درصد در سال ۱۳۷۵ بوده است. این شاخص در بافت قدیم ۴۳/۴ درصد بوده است. بنابراین بافت قدیم ۷ درصد کمتر از کل شهر دارای جمعیت جوان است. علت گرایش به پیری جمعیت بافت قدیم شهر، مهاجرت جوانان و بزرگسالان و نیروی مولد از بافت قدیم به دلیل توجهات بیشتر به توسعه فضاها و تأسیسات زیربنایی در بافت جدید شهر است.

- درصد باسوادی در بافت قدیم نسبت به بافت جدید پایین‌تر است، اما درصد رشد باسوادی در بافت قدیم نسبت به بافت جدید طی سالهای اخیر افزایش بیشتری را نشان می‌دهد. به طوری که درصد باسوادی در بافت قدیم در سال ۱۳۶۵ برابر با ۶۶/۶ درصد و در بافت جدید ۳ درصد افزایش یافته است. دلیل عمده این وضعیت، توجه بیشتر مردم به سوادآموزی در دهه اخیر و فوت افراد پیر با سالخورده بی‌سواد بافت قدیم بوده است. اما واقعیات نشان می‌دهد افراد با تحصیلات بالا غالباً در بخشهایی از شهر ساکن شده‌اند که دارای چشم‌انداز و محیط زیبا و تمیزی باشد؛ همچنین مناطقی را انتخاب می‌کنند که به آسانی بتوان با دیگر بخشهای شهری ارتباط برقرار کرد.

- همچنین اطلاعات به دست آمده مشخص می‌کند که درصد باسوادی در بین محلات بافت قدیم یکسان نیست، به طوری که بر اساس آخرین سرشماری، بالاترین درصد باسوادی در محله گازرگاه با ۸۳/۳ درصد و کمترین درصد باسوادی در محله گودال مصلی با ۷۶ درصد بوده است. تفاوت‌های فضایی تأسیسات زیربنایی شهری به ویژه امکانات آموزشی تأثیرگذار بر تفاوت‌های درصد باسوادی بین محلات است.

راهکارها

به منظور تحقق "توسعه پایدار درون‌زایی شهری برای نظارت توسعه فیزیکی شهر یزد و احیای بافت قدیم با تأکید بر توزیع موزون و متعادل جمعیت در کل شهر، از جمله بافت قدیم و جدید، راهکارهای زیر را پیشنهاد می‌کنیم:

(۱) برنامه ریزی جامع مسکن بر اساس سیاستهای مناسب با توجه به شرایط محیط طبیعی و اجتماعی - فرهنگی شهر یزد.

(۲) حل سریع مسائل تفکیک اراضی و املاک داخل محدوده شهر و استفاده بهینه از فضاهای مخروبه و متروکه.

(۳) دخالت دولت در خرید زمین‌های رها شده و بدون کاربری.

(۴) انطباق کاربری‌های شهری با نیازهای امروزی و نظارت بر اجرای دقیق آن.

(۵) توجه به ساختارهای تاریخی شهرهای اسلامی - ایرانی با تأکید بر تلفیق الگوهای سنتی و جدید شهرسازی.

(۶) اصلاح ساختار مالیات‌بندی زمین و مسکن برای ساماندهی و احیای بافت قدیم شهر.

(۷) خرید و تعمیر تعدادی از واحدهای مسکونی بافت قدیم به منظور احیای آنها با همکاری میراث فرهنگی و مسکن و شهرسازی برای واگذاری آنها به صورت خانه‌های سازمانی و یا دفاتر کار.

(۸) احیای مراکز تجاری قدیمی از جمله بازار و توسعه و ساماندهی آنها با ایجاد زونهای پیاده مناسب به صورت مرکز تجاری - تفریحی در مرکز شهر.

(۹) ایجاد پارکینگ‌های مناسب با تغییر کاربریها در اطراف و داخل بافت قدیم.

(۱۰) توجه بیشتر به مبلمان شهری در بافت قدیم به ویژه استفاده از امکانات و روشهای جدید مبلمان شهری.

(۱۱) احداث یک کمربند در اطراف بافت قدیم حداقل به عرض سی متر با پارکینگ‌های مناسب.

(۱۲) افزایش میزان وامهای تعمیر یا مرمت بافت قدیم با بهره کم و تجدید نظر در بازپرداخت وامهای بانکی به ساکنین بافت قدیم.

(۱۳) ایجاد و توسعه مراکز بهداشتی و درمانی در داخل بافت قدیم.

(۱۴) توسعه فضاهای آموزشی - فرهنگی، ورزشی - تفریحی در بافت قدیم.

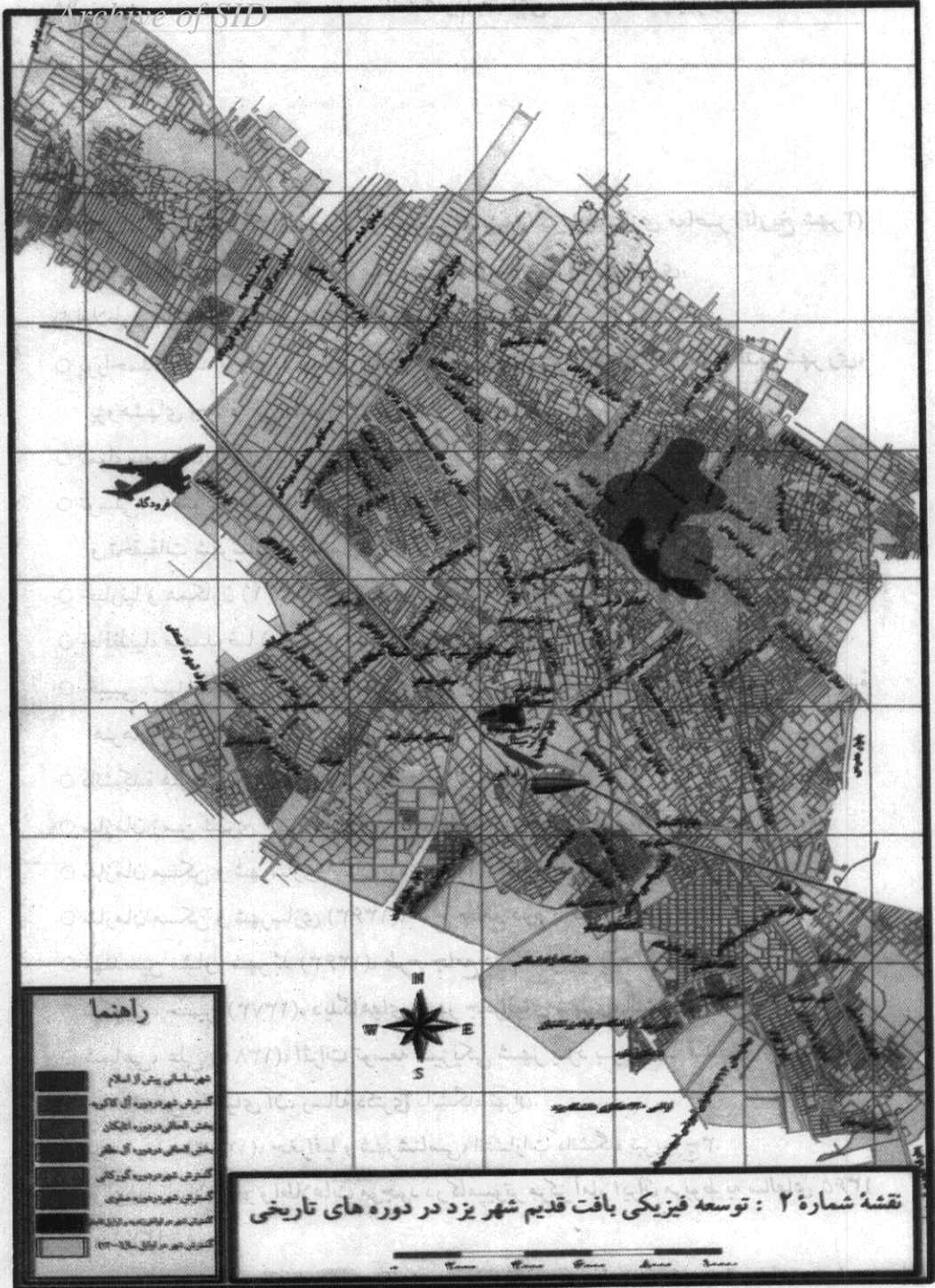
تشکر و قدردانی

از معاونت محترم پژوهشی دانشگاه تهران که امکانات تحقیق را برای ما فراهم ساخته
تشکر و قدردانی می‌کنیم.

ردیف	نام شهر	مختصات
۱	یزد	۲۸° ۳۰' ۰۰" شمالی - ۵۷° ۳۰' ۰۰" شرقی
۲	بافت	۲۸° ۳۰' ۰۰" شمالی - ۵۷° ۳۰' ۰۰" شرقی
۳	مهریز	۲۸° ۳۰' ۰۰" شمالی - ۵۷° ۳۰' ۰۰" شرقی
۴	کاشان	۲۸° ۳۰' ۰۰" شمالی - ۵۷° ۳۰' ۰۰" شرقی
۵	کاشان	۲۸° ۳۰' ۰۰" شمالی - ۵۷° ۳۰' ۰۰" شرقی
۶	کاشان	۲۸° ۳۰' ۰۰" شمالی - ۵۷° ۳۰' ۰۰" شرقی
۷	کاشان	۲۸° ۳۰' ۰۰" شمالی - ۵۷° ۳۰' ۰۰" شرقی
۸	کاشان	۲۸° ۳۰' ۰۰" شمالی - ۵۷° ۳۰' ۰۰" شرقی
۹	کاشان	۲۸° ۳۰' ۰۰" شمالی - ۵۷° ۳۰' ۰۰" شرقی
۱۰	کاشان	۲۸° ۳۰' ۰۰" شمالی - ۵۷° ۳۰' ۰۰" شرقی

نقشه شماره ۲ : توسعه فیزیکی بافت قدیم شهر یزد در دوره های تاریخی

مآخذ

- اعتضادی، لادن (۱۳۷۹)، جزوه درس سیر اندیشه‌ها در شهرسازی معاصر (تاریخ شهر ۲) دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی گروه شهرسازی.
- افلاطون (۱۳۴۸)، جمهور، ترجمه فتواد روحانی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- پوراحمد، احمد و جاوید عبادی (۱۳۷۹)، نقش اکولوژی اجتماعی در بافت قدیم شهری، پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۳۹.
- تمنا، سعید (۱۳۷۵)، مبانی جمعیت‌شناسی، انتشارات دانشگاه پیام نور.
- توسلی، محمود و همکاران (۱۳۶۸)، طراحی شهری در بافت قدیم شهر یزد، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسازی.
- جبارنیا و همکاران (۱۳۷۱)، طرح تفصیلی بافت قدیم شهر یزد.
- حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۷۷)، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، انتشارات سمت.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۶۷)، طرح احیای بافت قدیم کرمان، جهاد دانشگاهی دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- دانشکده هنرهای زیبا (۱۳۵۴)، طرح جامع اولیه شهر یزد.
- سازمان زمین شهری استان یزد (۱۳۸۰)، مطالعات وضع موجود اراضی شهر.
- سازمان مسکن و شهرسازی استان یزد (۱۳۸۰)، مطالعات اولیه طرح جامع.
- سازمان مسکن و شهرسازی (۱۳۶۳)، طرح جامع دوم یا تجدید نظر.
- مهندسین مشاور شهر بُد (۱۳۶۳)، طرح جامع دوم شهر یزد (تجدید نظر).
- شکویی، حسین (۱۳۷۳)، دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، انتشارات سمت.
- شماعی، علی (۱۳۸۰)، اثرات توسعه فیزیکی شهر یزد بر بافت قدیم و راهکارهای ساماندهی و احیای آن، رساله دکتری دانشگاه تهران.
- فرید، ید... (۱۳۷۳)، جغرافیا و شهرشناسی، انتشارات دانشگاه تبریز، چ ۳.
- مرکز آمار ایران، آمار و اطلاعات موجود در کامپیوتر مرکز آمار ایران مربوط به سالهای ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵.

○ Amos Hawley (1950) *Human Ecology: A Theory of Community Structure*.

New York: Ronald Press.

www.SID.ir

- Blachin, Paul (1988) *Urban Land Economic*. U.K. Macmillan.
- Bergel, Ernest (1955) *Urban Sociology*. McGraw-Hill Book Company, Inc.
- Chorely, R. and Pete Hagget (1967) *Socio-economic Models in Geography*.
London:
- Dickinson, Robert E. (1964) *City and Region: A Geographical Interpretation*.
London: Routledge.
- Hudson, S.F. (1972) *A Geography of Settlement*. London:
- Murphy, Raymond E. (1969) *The Spatial Expression of Urban Growth*.
Association of American Geographers, Resource Paper, No.7.
- Claval, Paul (1981) *Logique des Villes*. paris: